

O PROGONU HAMZEVIJA U BOSNI 1573. GODINE

Pojava i širenje jednog heterodoksnog učenja sredinom XVI stoljeća u Bosni, kao isturenom području prema kršćanskoj Evropi, predstavljalo je za Osmansko Carstvo važan i ozbiljan problem. Hamzevijski raskol, kojim je predvodio jedan Bošnjak, Hamza Bali, brzo je naišao na reagiranje ortodoksnе uleme, ali i državne vlasti. Tadašnji najistaknutiji predstavnici bosanske ortodoksije: Hasaŋ Kafi Prušćak i sarajevski mulla Bali efendija, a od strane vlasti veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, nalazili su mnogo razloga da se energično suprotstave heretičkom Hamzi i Hamzevijama. Tako su otpočeli progoni Hamzevija u Bosni i istodobno u Istanbulu. Najznačajniji događaj bio je Hamzino pogubljenje u Istanbulu, dana 6. juna 1573. Tako se od tih zbivanja ove godine navršava upravo 400 godina (1573—1973).

O pitanju Hamzevija u Bosni u XVI stoljeću pisano je i ranije. S. Bašagić se u svoja tri djela ukratko osvrnuo na ovo pitanje kulturne historije Bosne i istakao osnovne činjenice.¹ O tome je još ranije zabilježio Hammer u svojoj Historiji Osmanskog Carstva,² a prije njega turski historičari: 'Aṭā'ī, Mustakīm-zadé, Mehmed 'Ālī 'Aynī i drugi.³ Osim ovih spomena u okvirima općih historijskih prikazivanja, o ovom pitanju posebno su pisali sljedeći autori. Na Kongresu orijentalista u Istanbulu 1951. godine M. Tajib Okić pod-

¹ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1900, str. 39; *Isti, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912, 25; *Isti, Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci*

u Turskoj carevini, Zagreb 1931, 22—23.

² J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, Pest 1822—1835, s. 236.

³ Literaturu je naveo T. Okić; vidjeti bilj. 4.

nio je prvo referat o Hamzevijama, koji je 6 godina kasnije publikovan u Leidenu.⁴ Ovaj prilog je vrlo interesantan i značajan. Okić je na osnovu raspoloživih izvora i literature uvodno pokušao da pruži koncizan pogled na ovo pitanje (kratko se osvrnuo na ličnost šejha Hamze, njegov život, učenje i tragičan kraj), a zatim je u rezimiranom francuskom prevodu prezentirao pet carskih zapovijedi iz 1582. godine, koje se odnose na progone i suđenja Hamzinim pristalicama u sjeveroistočnoj Bosni, posebno u Gornjoj Tuzli. Nekako u isto vrijeme kad i M. Tajib Okić, Muhamed Hadžijahić je objavio dva svoja rada.⁵ A zatim, pokušavajući da iz raznih aspekata rasvijetli ovo još uvijek slabo objašnjeno kulturno-historijsko pitanje, publikovao je još dva.⁶ Na kraju, Adem Handžić je, na osnovu turskih popisnih deftera, pružio izvjesna objašnjenja o šejhu Hamzi, stvarnom utemeljitelju zavije u Orlovićima, tj. o prvom šejhu Hamzi (Hamza-dede), umro između 1519. i 1533. godine,⁷ koji je, kako po svemu izgleda, bio ortodoksnog učenja, za razliku od Hamze Bali optuženog za heterodoksiju.

I

U ovom radu prezentiramo pet izvornih dokumenata iz Mühimme deftera carigradskog Bašbakanlik arhiva u srpskohrvatskom prevodu i faksimilima, koji se odnose na Hamzu i njegove sljedbenike, kao i iscrpnije dokumente, odnosno podatke bazirane na zapadnim izvorima, o mjerama protiv Hamze i njegovom tragičnom završetku. Ovi turski dokumenti jesu carske zapovijedi izdate između 22. aprila i 20. oktobra 1573. godine. Prva dva naređenja izdata istog dana, tj. 22. aprila 1573, predstavljaju, svakako, jedno od najranijih naređenja protiv Hamze i njegovih pristalica. Da vidimo najprije šta ti dokumenti sadrže:

⁴ Tayyib Okiç (Ankara), *Quelques documents inédits concernant les Hamzawites* — Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists held in Istanbul, September 15th to 22nd 1951, Leiden 1957, Communications Vol II, p. 279—286.

⁵ M. Hadžijahić, *Hamzevijske u svijetlu poslanice užičkog šejha*, POF III—IV, 1953, 215—227; *Isti, Udio Hamzevijske u atentatu na Meh-*

med-pašu Sokolovića, POF V, 1955, 325—330.

⁶ M. Hadžijahić, *Tekija kraj Zvornika — postojbina bosanskih Hamzevijske*, POF X—XI, Sarajevo 1961, 193—203; *Isti, Zapostavljene revolucionarne tradicije: Hamza Orlović i Hamzevijske*, »Pregled«, Sarajevo 1970, br. 11—12, 591—595.

⁷ A. Handžić, *Jedan savremeni dokument o šejhu Hamzi iz Orlovića*, POF XVIII—XIX, 203—215.

1

Carški ferman od 19. zilhidže 980 (22.IV 1573) o hapšenju Hamze. Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri No 21, dokumenat br. 585 (faksimil 1).

[Na vrhu stoji:] »Predato
Mustafa-čajušu spomenutog datuma.«⁸

»Zapovijed (hüküm) zborničkom sandžak-begu i zborničkom kadiji: U spomenutom sandžaku, u kasabi Gornjoj Tuzli — neka se uhapsi izvjesni Hamza, koji se nalazi u kući Sefera, sina Hasana subaše, u Mahali Stara džuma (Eski cum'a). Ako pobjegne, neka se učine odgovorni njegovi jamci, i to: u Hadži Hasanovoj džamiji Havadže Ibrahim, hatib i Džafer-halifa, imam; u Atik džamiji Osman-halifa, hatib; te u Hadži Bajezidovoj džamiji Sinan-halifa, hatib — neka se pronađu i predaju Mustafi, čaušu moje Visoke Porte, i neka se povezani pošalju Sretnoj Porti.

Naredio sam da se, čim ovo stigne, bez odlaganja, u smislu ove zapovijedi, imenovani uhapsi. Umakne li, neka se učine odgovorni njegovi jamci, neka se, pod svaku cijenu, pronađu. Ako ima njegovih sljedbenika (*yoldaş*), neka se i oni pohapse i povezani predaju spomenutom mome čaušu. Bude li potrebno, neka ih prati dovoljan broj tvrđavskih mustahfiza; pošaljite ih Sretnoj Porti. Ovo je važna stvar; prema tome, pazite. Ne smije se nikako dogoditi da imenovani i njegovi ljudi ne budu uhvaćeni. Uložite sve napore; lijenosti i nemarnosti se čuvajte.«

2

Ferman od istog datuma (19. zilhidže) kao raspis za hapšenje Hamzevija u navedena dva sandžaka. Mühimme No 21 (na istoj stranici), dok. br. 586 (faksimil 1).

»Zapovijed bosanskom i hercegovačkom sandžak-begu: Spomenute Hamzalije neka se tamo pohapse i ispituju; za svaki slučaj, neka se sa pratnjom pohvataju i povezani predaju čaušu moje Visoke Porte, Mustafi. Bude li potrebno, neka se uzme i dovoljno tvrđavskih mustahfiza. Ovo je važna stvar; budno pazite.«

⁸ Datum, 19. zilhidže 980. godine, zabilježen je na jednom od ranijih dokumenata. U ovoj knjizi carskih naređenja obično su dokumenti zavodeni tako da je za jedan dan prvo stavljen datum, a zatim evidentirana sva naređenja od tog dana bez oznake datuma na poje-

dinim dokumentima. Neka od tih su katkad datirana marginalno kada je prepisivač napisao otrpravak (ferman), ili kada je ferman bio otposlata, odnosno kada je predat u ruke određenom čaušu ili drugom ovlaštenom licu, kao što je slučaj ovdje kod dok. br. 1 i br. 3.

3.

Ferman od 26. rebi'a II 981 (25. VIII 1573) o hapšenju Hamzinih pristalica u Hercegovačkom sandžaku. Mühimme No 22, dok. br. 374 (faksimil 2)

[Na vrhu:] »Predato Mustafa-čajušu
dana 26. rebi'a II 981. godine«

»Zapovijed hercegovačkom sandžakbegu: Neki krivovjerci (*me-lāhide*) su se sada pojavili u Hercegovačkom sandžaku. Budući da je javljeno da ima onih koji tuguju za ranije uhvaćenim i pogubljenim krivovjercem Hamzom, neka se zato posredstvom tarikatskih kadija (*ṭarā'ik kāḍileri*) po šerijatu ispituju njihovi postupci. Kod koga se dokaže krivovjerstvo (*mulhidlik*), neka se uhapsi. Da bi se podnijela predstavka (*'arž*) o toku tih događaja, Tebi je u zapečaćenoj kesi poslat protokol (*defter*). Naređujem da se — čim prispije — svi oni koji su u defteru upisani, na lijep način pohvataju, povežu i pohapse, te da tarikatske kadije po šerijatu ispituju njihove postupke. Neka budu utvrđeni njihovi sadašnji postupci i djela i bude li konstatovano da su obilježena krivovjerstvom (*iḥād*), raskolništvom (*zendaka*) i nepripadanjem ni jednom mezhebu (*bīmezheblik*), to i njihovi sljedbenici neka se na spomenutom mjestu pohapse. Njihovo stanje, onako kako je tamo utvrđeno, neka se u sidžil zavede, a prepis iz sidžila da pošaljete mojoj Sretnoj Porti.

Prema mojoj odredbi, kakva bude ovdje donesena u pogledu njih, da postupite. Zaštita spomenutih krivovjeraca nije uopće dozvoljena, na primjer, da se samo uklone sa svojih mjesta (dužnosti), ili na drugi način da se zaštite. Čuje li se da su spaseni, sigurno je da će kazna koja bi snašla mulhide snaći njihove zaštitnike, a njihova djela pašće na vratove njihovih zaštitnika. Prema tome, pazite; mnogo se čuvajte da mulhidima ne ukazujete zaštitu. Ne priklanjajte se onima koji se izgovaraju da su zabavljeni svojim poslovima, kao i moćnim bogatašima (*māldār*). Klonite se miješanja u te stvari.

Jedan prepis
bosanskom
sandžak-begu.

Jedan prepis
požeškom
sandžak-begu.

Jedan prepis
budimskom
begler-begu.«

4

Ferman, između 1. i 3. džemaza II 981 (28—30. IX 1573) o sprovođenju u Istanbul uhapšenog vojvode Hasana i njegovog druga Havadže. Mühimme No 22, dok. br. 661 (faksimil 3).

»Zapovijed bosanskom sandžak-begu. Raniji bosanski sandžak-beg je dao da se uhapsi i u travničku tvrđavu zatvori vojvoda Hasan. Naređeno je da se ujedno i njegov drug (*yoldaş*) izvjesni

Havadže pronade i uhapsi i da se (obadvojica) sa pratnjom tvrđavskih mustahfira, pouzdanih ljudi, upute mojoj Visokoj Porti.

Naredio sam da se, čim ovo stigne, spomenuti vojvoda, kao i njegov joldaš, gdje god bio, uhapsi, te da ih povezane, uz pratnju tvrđavskih mustahfiza i Tvojih ljudi, pošaljete mojoj Sretnoj Porti. Svoje ljude upozorite da se ne smije dogoditi bježanje (optuženih). Piši, podnesi arz o tome kada su poslati.«

5

Ponovni ferman, izdat oko 25. redžepa (oko 20. oktobra 1573), o sprovođenju vojvode Hasana i četvorice gradskih mustahfiza. Mühimme No 23, dok. br. 299.

Zapovijed bosanskom sandžak-begu. Sada su četvorica uhapšenih gradskih mustahfiza zajedno sa uhapšenim vojvodom Hasanom navodno upućeni mojoj Sretnoj Porti. Naređujem da se spomenuti dovedu i predaju mojoj Sretnoj Porti, s tim da se ne dozvoli nikome da se u tu stvar miješa.

**

Prvi ferman, od 22. aprila, upućen zborničkom sandžak-begu i zborničkom kadiji, za nas je najvažniji, jer se direktno tiče Hamzinog hapšenja. Datum ovog događaja, odnosno Hamzinog skorog pogubljenja, ostao je do danas neutvrđen. Izvršenje ovog zadatka bilo je povjereno Mustafi, čaušu Porte. Njemu je, kako se vidi, ovo pitanje bilo povjereno i u Hercegovačkom sandžaku, a sigurno i u drugim ovdje navedenim sandžacima, ukoliko je takvih slučajeva bilo.

Budući da je u ovom fermanu tačno označeno mjesto Hamzinog boravka (Gornja Tuzla), štaviše naziv mahale i vlasnika u čijoj je kući stanovao, kao i imena njegovih jamaca, proizilazi da je određeno vrijeme prije toga bio poveljen sudski postupak protiv Hamze. Jer, da bi na Porti mogli biti poznati svi ti podaci, morao je kadija koji je postupak započeo, kako se vidi zbornički,⁹ da prethodno pošalje Porti sudski zapisnik, prepis iz sudskog sidžila. A, kako je, opet, Hamza u to vrijeme stanovao u kući Sefera, sina

⁹ Da je ovaj postupak u Gornjoj Tuzli vodio zbornički kadija, dokaz je da su se do te godine dvije tuzlanske nahije nalazile pod ingerencijom zborničkog kadije. Nekako u to vrijeme, u početku 1572. godine, pada upravo formiranje tuzlanskog

i gračaničkog kadiluka. Gračanički se kadiluk prvi put spominje 19. aprila 1573 (Wien, Nationalbibliothek, Ms. No 571, fo 92), a tuzlanski 15. oktobra 1574 (Istanbul, Başbakanlık Arşivi /BBA/, Maliye No 654, fo 244).

sandžak-begovog subaše Hasana, moglo bi značiti da se Hamza već nalazio u nekom kućnom pritvoru, tj. da je bio dignut iz svog stalnog doma i dodijeljen mu boravak u Seferovoj kući, koji je vjerovatno i sam bio neki službenik. Da je ovo tačno, vidi se i po tome, što je u slučaju Hamze već bila provedena sudska *kefillema*, tj. u sudski protokol je bilo ubilježeno jamstvo za Hamzu. Četvorica, može se reći najuglednijih ljudi u Gornjoj Tuzli, džamijski službenici: trojica hatiba i jedan imam dobrovoljno su za Hamzu pred sudom garantovali. Prema tome, postupak je morao započeti, po prilici, mjesec i po do dva mjeseca prije samog hapšenja.

Dalje, pitanje je odakle se šejh Hamza našao u Gornjoj Tuzli, da li mu je tu bio zavičaj? Gornja Tuzla se tada, prema svom urbanom razvitku, svrstavala među tri najrazvijenije kasabe u Zvorničkom sandžaku (Zvornik, Donja Tuzla i Gornja Tuzla), ali je po broju već podignutih džamija prednjačila među njima. Štaviše, u Gornjoj Tuzli su pred kraj XVI vijeka, svakako poslije osnutka tuzlanskog kadiluka, sjedili i zvornički sandžak-bezi. Godine 1600. brojala je 12 mahala, među kojima su bile evidentne i dvije mahale, odnosno džamije, koje su utemeljili sandžak-bezi, Mustafa-beg i Bali-beg. Međutim, dok se među mahalama Gornje Tuzle, popisanih u opširnom popisu ovog sandžaka iz 1548,¹⁰ kao i u onom iz 1600. godine¹¹ nalaze sve tri posljednje u fermanu navedene džamije, odnosno istoimene mahale, dotle u tim popisima ne nalazimo evidentiranu i mahalau pod imenom *Stara Džuma* u kojoj je, prema ovom fermanu, stanovao Hamza. Vjerovatno je riječ o *Hadži Iskenderovoj mahali*, kao najranije podignutoj džamiji i mahali. Imajući u vidu i akcije vlasti koje su nakon devet godina povedene protiv Hamzevija, i to baš u Gornjoj Tuzli, o čemu govori nekoliko sultanskih fermana iz 1582. godine koje je u spomenutom radu prezentirao T. Okić, može se opravdano uzeti da je Gornja Tuzla, bar posljednjih godina Hamzinog života, predstavljala mjesto njegovog stalnog boravka. Iz ranijih radova, međutim, zna se da tradicija i niz drugih okolnosti povezuju zavičaj Hamze Bali za selo Orloviće kod Nove Kasabe, gdje je 1519. bila podignuta zavija.¹²

Upada u oči — kao malo kada u sličnim slučajevima — urgentnost i strogost u izvršavanju postavljenog zadatka. Predviđalo se, ako bi bilo potrebno, i intervencija dovoljnog broja tvrđavskih mustahfiza. Da stvar nije imala lokalne razmjere, svjedoče istovremene zapovijedi, tj. kratki raspisi bosanskom i hercegovačkom sandžak-begu, u kojima se sa istom strogošću naređuju iste mjere protiv Hamzinih pristaša i u ovim sandžacima. Ovdje se oni nazivaju *Hamzalije* (inače kasniji uobičajeni naziv *Hamzevije*), što je dokaz da se to učenje bilo raširilo i da su pristalice Hamze Bali još za njegova života bile po njemu prozване.

¹⁰ BBA, Tapu defteri (TD), No 260, fo 56—58.

¹¹ BBA, TD, No 743, fo 54—56.

¹² Vidjeti radove u bilj. 5 i 6.

Iz fermana od 25. avgusta, naslovljenog hercegovačkom sandžak-begu,¹³ saznajemo da je četiri mjeseca nakon Hamzina hapšenja i neko vrijeme nakon izvršene smrtne presude nad Hamzom, što se u njemu izričito spominje, ovaj ferman zajedno sa zapečaćenim spiskom osumnjičenih lica u tome sandžaku bio u Istanbulu tog datuma predat u ruke već spominjanog čauša Mustafe. A to znači da je od dana Hamzinog hapšenja, odnosno od raspisa bosanskom i hercegovačkom sandžak-begu (22. aprila) u tim sandžacima vođena istraga, te da su u međuvremenu bila dostavljena u Istanbul izvjesna imena. Ta lica bila su na Porti evidentirana u poseban defter koji je, sa nalogom za daljnu istragu, bio upućen u Hercegovinu. Protiv njih, kao i drugih Hamzinih simpatizera, koje je sve trebalo s potrebnim mjerama sigurnosti pohapsiti, imala se provesti sudska istraga i o tome napraviti zapisnike i izvještaje. Do daljnjega nije ih trebalo privoditi u Istanbul već sačekati instrukcije. Skreće se pozornost da se s Hamzevijama i njihovim simpatizerima beskompromisno postupa, tako da nije dovoljno da se smijene sa svojih položaja, niti im se smije na bilo koji način ukazivati zaštita.

U ovoj zapovijedi daje se i jedna definicija onih koji dolaze pod udar ovih mjera: to su oni koji svojim držanjem i djelima ispoljavaju krivovjerstvo, raskolništvo i nepripadanje ni jednom mezhebu. Ovakvo kvalifikovanje nepripadnosti ni jednom od mezheba, pri čemu valja podrazumijevati glavne mezhebe: hanefijski, mališki, šafiijski i hanbelijski, postavlja heterodoksiju na jednu široku bazu.

Kad je riječ o učenju Hamzinih pristalica, susrećemo se u dokumentu sa jednim nazivom koji nije sasvim jasan. To je izraz *tarā'ik kāḍileri*, koji se ovdje prevodi *tarikatske kadije*. Jezično tako ga i treba prevesti, ali šta taj naziv faktički znači teško je reći. Nisu li u to vrijeme, u vrijeme pojava razne heterodoksije postojale i kadije koje su raspravljale posebno o takvim pitanjima. Jesu li to bili kadije-mufettiši, isljednici koji su obično rješavali u krupnijim državnim finansijskim poslovima (pitanja zakupa i zloupotreba), kao neka vrsta glavnih kadija, po jedan u sandžaku, koji su vjerovatno rješavali i u pitanjima islamske vjerske ortodoksije, odnosno njenih devijacija, ili je riječ o kadijama koji su sami pripadali izvjesnim dozvoljenim mističkim redovima?

U ovom fermanu primjećujemo i sljedeću činjenicu: kako god su ranije, istovremeno sa fermanom za hapšenje Hamze, upućeni i fermani o tome predmetu bosanskom i hercegovačkom sandžak-begu, isto tako se i ovdje upućuju prepisi ovog fermana, odnosno

¹³ Ovaj ferman je prezentirao prvo Okić (ibidem, 282—3), samo što ga nije opširnije prikazao, poklanjajući glavnu pažnju progonima Hamzevića u Gornjoj Tuzli u 1582.

godini. U sagledavanju cjelokupnog pitanja Hamzevića korisno bi bilo da se i ostali dokumenti, koje je u svome radu ukraťko rezimirao Okić, pruže in extenso.

fermani sa istim ovim sadržajem, u tri druga sandžaka. Naime, na kraju ove zapovijedi evidentirane u Mühimme defterima zabilježeno je da se njen prepis istovremeno ima poslati još: bosanskom i požeškom sandžak-begu, kao i budimskom begler-begu. To znači da je rezultat istrage pokazivao da su hamzevijski putevi vodili još i dalje, u požeški sandžak i u Budim. Begler-beg u Budimu trebalo je, vjerovatno, da bude obaviješten o ovim progonima i kao vrhovni administrativni organ kome su u to vrijeme pored drugih pripadala sva četiri sandžaka u Bosni (bosanski, hercegovački, zvrnički i kliški), kao i tri prekosavska sandžaka. Ipak, tačno će, vjerovatno, biti kazivanje Gerlacha i Canaye-a, kako ćemo vidjeti, da je šejh Hamza bio direktno povezan sa Budimom i da je tu jedno vrijeme boravio.

Četvrta od ovih zapovijedi izričito ne spominje ni Hamzu ni Hamzevije, ali je izdata u stilu i vremenski se poklapa sa protuhamzevijskim mjerama. Odnosi se na već uhapšenog vojvodu Hasana, kojega zajedno s njegovim drugom (istomišljenikom), izvjesnim Havadže, koji je još na slobodi, treba uz naprijed istaknute mjere sigurnosti privesti u Istanbul. Po svemu sudeći, vojvodu Hasana, kojega je uhapsio i u travničku tvrđavu zatvorio još raniji bosanski sandžak-beg, a također i njegova druga, treba smatrati Hamzevijom.

Peta naredba nije datirana, ali je — prema drugim datiranim dokumentima u istom svesku — nastala oko 20. oktobra iste godine, tj. oko 20 dana poslije četvrte zapovijedi. Kratka, zavedena gotovo marginalno, kao i dok. br. 586 (faksimil nije donesen), izražava strogu naredbu. Ona, kao i prethodna, ponovo govori o vojvodi Hasanu, ali i o četvorici drugih uhapšenika čija imena nisu navedena. Kako se u četvrtoj naredbi spominje izvjesni Havadže kao Hasanov drug, a u ovoj, opet, četvorica uhapšenih mustahfiza pored vojvode Hasana, proizilazilo bi donekle da je Havadže pripadao gradskim mustahfizima, kao i to da je daljnja istraga protiv vojvode Hasana i Havadže rezultirala daljnjim hapšenjima. Dalje, opetovane naredbe za sprovođenje u Istanbul vojvode Hasana govore o izvjesnom zauzimanju za njega uglednijih ličnosti u Bosni, kojima se u ovoj naredbi, kao i u ranijima, u izvjesnom smislu prijeti.

Nakon svega, može se reći da gotovo nema sumnje u to da su vojvoda Hasan i četvorica gradskih čuvara bili optuženi kao sljedbenici nedavno pogubljenog Hamze Bali. Kada bismo pretražili sve carske zapovijedi i druge odredbe centralne vlade iz toga vremena, vjerovatno bismo pronašli još sličnih naređenja koja se odnose na spomenute sandžake u Bosni.

Važnost prezentiranih carskih zapovijedi jeste, među ostalim, u tome što se opetovano potvrđuje da je hamzevijski pokret imao najjače uporište u Bosni i Hercegovini, poglavito u tuzlanskom kraju, koji se može smatrati i Hamzinim širim zavičajem. Time se ne želi reći da Hamza Bošnjak nije imao pristalica i u drugim kra-

jevima carstva, prvenstveno u Istanbulu, ali i ovdje najviše među janjičarima, odnosno Slavenima.

U tuzlanskom kraju, gdje su se najviše osjetile represalije protiv Hamzevića ne samo dok je Hamza bio na životu, već i poslije njegova pogubljenja, za nasljednika mu »sultana« Mehmeda sina Hasanova u 1582. godini, Hamzeviće su se održale sve do u XVII, pa možda i XVIII stoljeće. Dosta je citirano svjedočanstvo Ataija (umro 1044/1634) koji je u svoje vrijeme u Gornjoj i Donjoj Tuzli nalazio potajne krivovjerce, Hamzine sljedbenike. A treba se sjetiti i pobuna »potura« u ovom kraju u godinama 1747, 1748. i 1750.

II

Prezentirani turski dokumenti jasno pokazuju da se Hamzino pogubljenje zaista dogodilo 1573. godine. Gerlachu, opet, treba zahvaliti da znamo i tačan datum: 6. juna. To je, računajući od druge polovice aprila, kada se započelo s hapšenjima, upravo vrijeme potrebno da se sprovede hapšenje, privođenje u Istanbul, suđenje, kao i sama egzekucija. Ovo je potrebno napomenuti zato što svi turski autori, pa onda Okić i H. J. Kissling¹⁴ uzimaju kao datum Hamzine pogibije godinu 1561. Svi su, dakle, slijedili Ataija.

Ovdje je potrebno objasniti, da se izvještaji zapadnih izvjestilaca o Hamzinoj pogibiji dijelom podudaraju, ali dijelom i razlikuju od situacije koja proizlazi iz ovih carskih zapovijedi. Gerlach, koji je svoj izvještaj poslao dva mjeseca poslije događaja, a i Philippe du Fresne, stvar oko Hamzina uhićenja nešto drugačije prikazuju nego to proizilazi iz carskih fermana. Prema obadvojici ovih izvjestilaca, do hapšenja je došlo na jedan više prekaran način.

Evo doslovnog Gerlachovog izvještaja:

Ein neuer Lehrer wird zu Constantinopel geköpfft.

Vor 2. Monaten nehmlich den 6. Brachmonat wird ein neuer Lehrer allhie geköpfft dieweil er gelehret Mahomet ware ein falscher Prophet gewesen und vertheidigte darneben auch (ob aber in allem richtig ist mir unwissend) des Herren Christi und des H. Geistes Ewige Gottheit dadurch er viel 1000 Türcken auch ein grossen Theil Janitscharen so der Kern des Türkischen Kriegs-Heer sind auff seine Seite gebracht. Ich werde berichtet dass er seine Lehr erstlich zu Ofen aufgefangen hab: Als er aber für den Türkischen kayser gekommen habe er ihn durch einen Zauschen von

¹⁴ Hans Joachim Kissling, *Zur Geschichte des Derwischordens der*

Bajramije, Südost Forschungen, Band XV, München 1956, str. 267.

dannen nach Constantinopel beruffen lassen. Der Zausch raysete nach Ofen als er kaum auff halben Weg war wird es dem neuen Lehrer (ob durch Zauber = Kunst oder anders woher ist Gott bekant) offenbahr reiset derowegen unbekant dem Zauschen entgegen und bekennet ihm gleich er sey der den er abholen solle der Zausch gab seinen Worten endlich glauben und führet ihn nach dess Kayzers Befehlich gen Constantinopel der ihm gern und willig folgte und enterweges so wohl dem Zauschen als den andern Gefahrten seine Lehr selbst beybrachte. Wie er nun nach Constantinopel kam stellte er sich dem Kayser und gab seines Gläubens Rechenschaft worüber er in das Gefängnüß Gelegt und bald daruff mit grossem Betrübniß und Weheklagen seiner Anhänger nicht auff gewöhnlicher Wahlstatt sondern gleich wor dem Gefängnüß mit einer als sie bedunckt leichten Straf angeschen und ihm der Kopff abgeschlagen worden dann der kayser besorgt wann er öffentlich gerichtet und ihm ein härterer Tod angethan würde die Janitscharen erbittert und zur Auffruhr bewegt werden möchten. Als aber einer auss seinen Schülern ihn also ohne Kopff liegen gesehen hat er ihn geküst und sich selber die Kehl abgeschnitten sagend: nach deme der Meister tod seye es unbillich dass der Schuler leben solle.

Umb gleicher Bekantnus des Christlichen Glaubens willen ist vor zweyen Jahren des Türckischen Käysers Selims Sohns Lehrmeister und bey dem Kayser wegen seines Sohns sehr hochgehalten geköpfft worden. Wie dieser nun zum Tod werdamt worden sprach er: Ihr werdet darum meinen Glauben nicht auftilgen dann es sind deren noch etliche tausend die einen Glauben mit mir haben. Und als einer aus seinen Schüler gesehen dass sein Lehrmeister tod hat er auch Hand an sich selbst geleyet und gesaget: Er sey nachdeme sein Lehrmeister tod nicht werth dass er länger lebe.¹⁵

Gerlach, dakle, pripovijeda kako je dobio informacije da je »novi učitelj« (ime mu ne spominje) prvo svoje naučavanje otpočeo u Budimu. Car, obaviješten o njegovu učenju, naredio je da se posredstvom čauša pozove u Istanbul. Čauš je prešao otprilike pola puta, ali mu je već tu došao u susret »novi učitelj«. Gerlach predstavlja to tako da je »novi učitelj« na skrovit način sam spoznao da ga traže, pa se uputio u susret i izjavio, čim je ugledao čauša, da je on taj koga traže. Iz Gerlachova pisanja dalje proizlazi da je »novi učitelj« rado i voljno slijedio čauša. Štaviše, usput je čaušu, kao i ostalim saputnicima, propovijedao svoj nauk. Stigavši u Istanbul, javio se caru kojemu je polagao račun i zatim stavljen u zatvor.

Philippe du Fresne Canaye interpretira Hamzino pogubljenje na taj način što ga prikazuje kao djelo Mehmed-paše Sokolovića.¹⁶ Ni Du Fresne Canaye ne spominje Hamzino ime, već ga naziva

¹⁵ St. Gerlach, *Tagebuch*, Frankfurt 1674, s. 58—59.

¹⁶ Upor. Radovan Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francu-*

»turskim svećenikom«, odnosno doktorom. Propovijedao je, veli, obilazeći dugo vremena Bosnu i Srbiju i upućivao narod u Kristov zakon i propovijedao o njemu. Bio je stekao velik broj učenika. Kako se stvar raščula, s njom je upoznat i Mehmed-paša, koji je doktoru uputio vrlo ljubavno pismo. Zamolio ga je da ga udostoji svojom posjetom i da se i on uputi u njegova sveta otkrovenja (santo revelationi) i od njega dozna stvari koje su mu potrebne za spas duše. Osim toga, poslao mu je silne darove. Iz Du Fresne Canayeva izvještaja proizlazi da je »doktor«, praćen mnoštvom svojih pristalica, dobrovoljno došao u Istanbul. Izvjestilac ostavlja otvorenim pitanje da li je pri tome »doktor« bio podstaknut ovim lažnim i patvorenim riječima, ili su ga primamili pašini darovi ili ga je, pak, pokrenula propovjednička revnost. Razboriti paša, veli Du Fresne Canaye, odlagao je, međutim, razgovor, izgovarajući se čas na jedan, a čas na drugi način, sve dok armada nije odjedrila; znao je pouzdano da su »doktorovi« učenici gotovo svi janjičari koji su se ukrcali na brodove. Ovdje autor aludira na intervenciju Turaka protiv španjolske sredozemne flote, koja je poslije dovoljno neiskorištene pobjede kod Lepanta (1571) nastavila s upadima. Na brodove obnovljene turske armade ukrcali su se janjičari, među kojima je, kako se to saznaje i iz drugih izvora, bilo mnogo Hamzinih pristaša. A kada je došao trenutak, koji je smatrao najpogodnijim — nastavlja dalje Philippe du Fresne Canaye — paša pozva sebi doktora i upita ga što je istinito od onoga što su mu o njegovu učenju javili toliki izvjestioci. Doktor — tvrdi du Fresne Canaye — nije izgubio dah, nego je i više raspaljen božanskom hrabrošću, potvrdio da je sve to istina. Čak je — tvrdi ovaj autor — počeo da veoma odvažno pokazuje očigledne Muhamedove greške, izjavljujući svečano da je Krist doista sin božji koji je razapet za spas vjernika. Paša, sav usplamtio od bijesa, naredi da ga strpaju u zatvor i da ga poslije dva dana kamenuju na hipodromu kao heretika i rušioca javnog reda.

Dokumenti iz Bašbakanlik arhiva demantuju, kako se vidi, Gerlachovo i Du Fresne Canayeovo pripovijedanje o okolnostima Hamzina dolaska u Istanbul koje je prethodilo postupku protiv njega. Ipak se drugim detaljima koje iznose ova dva izvjestioca može vjerovati: da je Hamza djelovao u Bosni, Srbiji¹⁷ i Budimskom pašaluku i da je stajao u određenoj vezi sa Mehmed-pašom Sokolovićem, koji je mogao imati utjecaja i na Hamzinu osudu na smrt.¹⁸

skih savremenika XVI—XVII veka, Beograd 1961, str. 131—132 i 374—375; Isti, *Mehmed Sokolović*, Srpska književna zadruga, Beograd 1971, str. 131.

¹⁷ Iako prezentirani fermani ne spominju i Smederevski sandžak, Srbija je ipak obuhvaćena Zvornič-

kim sandžakom koji je svojom istačnom polovinom obuhvatao sjeverozapadnu Srbiju.

¹⁸ Upor. O tome M. Hadžijahić, *Udio hamzeviya u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića*, POF, V, 1955, str. 325—330; R. Samardžić, *Beograd i Srbija u spisima francuskih sa-*

Eksplikacije, međutim, u pravcu navodnog Hamzina kršćanskog shvaćanja teško se mogu prihvatiti i kao da su više izraz pobožnih želja ove dvojice autora.

Uzimamo, dakle, da je Hamza uhapšen u Gornjoj Tuzli i odatle priveden na Portu. Ovakva interpretacija bi se, možda, mogla dovesti u sklad i sa Gerlachovim pričanjem, prema kojem čauš, poslat iz Istanbula, nije morao ići čak u Peštu, da bi »novi učitelj« bio priveden na odgovornost. Od početka maja do početka juna 1573. godine uslijedilo je suđenje Hamzi u Istanbulu. Pri tome je glavni akter (svakako uz Sokolovića) bio šejh-ul-islam Ebu Suud efendija (1490—1574).

Odluka na osnovu koje je Hamza osuđen na smrt može se rekonstruirati iz rukopisa u kolekciji Osmana Asafa Sokolovića pod naslovom »Risāle-i mergūbe berāyi pādišāh-i sultan Selīm hān« (Vrijedna poslanica sultanu Selim-hanu), kao i navoda u djelu Mehmed 'Alī 'Ajnī-bey-a o Hadži Bajram veliji.¹⁹ U odluci izdatoj u formi fetve, stajalo je za Hamzu da je »krivovjerac (*mulhid*) i da poziva muslimane u zabludu i bezboštvo, pošto je utvrđeno da je on iznosio neke nazore kojima se vrijeđa čast našeg pejgambera« (tj. Muhameda) te da je »utvrđeno njegovo potpuno nijekanje proživljavanja i sudnjeg dana i to sve s pravednim svjedocima detaljno protiv njega dokazano«. »Osudih« — ističe Ebu Suud efendija ('Abū's-Su'ūd) — »da je dopušteno pogubiti tog otpadnika, nakon što je razmotreno njegovo učenje.« Ovaj tekst iz Sokolovićeve rukopisa kao da čini sastavni dio sa tekstom koji donosi Mehmed 'Alī 'Ajnī-bey, koji navodi da Ebu Suud efendija u fetvi kaže: »Na osnovu fetve moga učitelja, uglednog, pokojnog Ibnu Kemala, justificiran je Ismail (Ma'sūk); šerijatska odluka protiv Ismaila zasnovana je na tome pošto je utvrđeno da je on zindik i mulhid. Prema tome, ako je u tome tariku (redu) i šejh Hamza, i on je zindik, pa je njegovo pogubljenje u skladu sa šerijatskim propisima.«²⁰

Jedan detalj sa suđenja Hamzi ostavio je Muniri Belgradi (Beograđanin), umro 1026/1617, koji se pri tome poziva na Nurullaha Bošnjaka, a ovaj je to saznao od očevidaca. Prema tome svjedočanstvu, Hamza je optužen jer je govorio: »Ako bih ja htio, mogu učiniti da iščezne kuga u Istanbulu.« Na sudu je ovo priznao i Hamza, a potvrdili su i svjedoci.²¹ U ovoj izjavi ne vidimo, međutim, bilo kakve inkriminirajuće elemente, osim to da se Hamzi pripisivala čarobnjačka vještina, kako to svjedoci više izvora, među ostalim i Gerlach.

U fetvi se upoređuje Hamzin slučaj sa slučajem Ismaila Mašuka, zvanog Oglan šejh, koji je zajedno sa svojih dvanaest pri-

vremenika XVI—XVII veka, Beograd 1961, str. 630; Isti, Mehmed Sokolović, Beograd 1971, str. 547.

¹⁹ *Haci Bayram Weli*, Istanbul 1343, str. 125.

²⁰ Upor. M. Hadžijahić u POF, V, 1955, str. 325.

²¹ T. Okić, *ibidem*, str. 283.

staša osuđen na smrt i justificiran 1527. godine. Na njega, ali još vjerovatnije na Kabiza, pogubljenog godinu dana kasnije, po svoj prilici se odnosi Gerlachov komentar u kojem stoji da je za ispovijedanje Kristove vjere na sličan način kao i »novi učitelj« osuđen na smrt i justificiran još jedan »učitelj«, samo što pogrešno navodi da se to desilo prije dvije godine (što znači 1571. godine). Kabizovo je učenje zaista sadržavalo dosta elemenata kršćanstva,²² no za Hamzu to ne tvrdi ni jedan turski izvor. Možda je najbliži istini Ungnad, koji kaže da je teolog šejh Hamza Bošnjak »Isusa precjenjivao«, ali to ne mora biti identično s ortodoksno-kršćanskom interpretacijom Isusa. Pa i Gerlach povodom obavještenja da je »novi učitelj« ispovijedao kako je Muhamed lažni prorok i gledao u Kristu svetog duha i vječno božanstvo, ograđuje se od toga riječima da mu nije poznato da li su informacije s kojima raspolaže u svemu istinite. U svakom slučaju, o doktrinarnoj strani Hamzina smaknuća posebno će se raspravljati u kontekstu razmatranja cjelokupnog hamzevijskog idejnog sistema.

U svim ovim izvorima koji se odnose na Hamzinu osudu na smrt i justifikaciju, ima nešto u čemu se svi slažu, a to je da je Hamzin pokret uživao široko uporište u narodu, u prvom redu među janjičarima, pa odatle i strah vlastodržaca te pribjegavanje krajnjim mjerama da se pokret uguši. Mislimo, stoga, da nije bez razloga, u smislu prezentiranih carskih zapovijedi, trebalo preduzimati najrigoroznije mjere ne samo protiv osumnjičenih već i protiv njihovih simpatizera, pa i onih koji su ih uzimali u zaštitu. Realna ocjena situacije navela je vlast da odgodi preduzimanje mjera protiv Hamze dok se Istanbul nije prorijedio u broju janjičara njihovim odlaskom iz istanbulske luke u susret španjolskoj floti, kako nas to izvještava Philippe du Fresne Canaye.

Kazna kamenovanjem nije se smjela izvršiti iz bojazni da ne dođe do pobune. Ove momente uočavaju sva trojica zapadnih izvještilaca. Ungnad kaže da je bilo odlučeno da Hamza bude kamenovan na hipodromu, ali zbog straha od pobune prerezaše mu grkljan na izlazu iz tamnice. U ovoj prilici Du Fresne Canaye ulazi još više u pojedinosti navodeći da su se »doktorove« pristalice, saznajući za osudu kamenovanjem, u velikom broju iskupile na hipodromu da bi ga oslobodile. Sokolović je bio naredio da »doktora« smjesta pogube pa je hitno uputio čauša u zatvor da »doktoru« otkine glavu gdje ga zatekne i da mu je donese. U želji da ga poslušna, čauš potrča u zatvor i zateče »doktora« u rukama službenika pravde koji su ga vodili na gubilište. On ga zaustavi, odsiječe mu glavu i odnese je, kao na krilima, paši. Na taj način su onemogućene namjere »doktorovih« vjernih učenika. Narod je umiren

²² Upor. Herold Lamb, *Suleiman the Magnificent Sultan of the East*

Garden City, New York 1951, str. 149.

tako — tvrdi dalje Du Fresne Canaye — što su mu kazali da je u pitanju pogubljenje čauša koji je prošle godine, davši kršćanima potrebna obavještenja, izazvao poraz i propast turske flote.

Dramatična je i scena o samoubistvu jednog od Hamzinih učenika povodom ove egzekucije. 'Atā'ī kaže da se pripovijeda kako je prilikom smaknuća jedan od Hamzinih učenika, pošto je vidio da mu je šejh pao, uzeo nož i zaklao sam sebe. I tako — veli 'Atā'ī — sebe kurban učinio svome šejhu. Tačnost Ataina pripovijedanja potvrđuju sva trojica savremenih zapadnih izvjestilaca. Ungnad kaže da je janjičar, prostrijevši se pred Hamzine noge, prorezao sebi grkljan. Dalje — valjda po uzoru na postupak s hereficima na zapadu — tvrdi da je Hamzino tijelo bilo spaljeno. Treći dan poslije smaknuća jedan je od njegovih sljedbenika bio sasječen na komade, a drugi mučenjem umoren.

Gerlach tu scenu prikazuje tako da je jedan od učiteljevih učenika povodom ove egzekucije. 'Atā'ī kaže da se pripovijeda kako grkljan govoreći: »Kada je učitelj mrtav, nema smisla da učenik živi.« Du Fresne Canaye na sličan način prikazuje ovaj događaj i piše doslovno: »Smrt ovog svetog čovjeka postala je još značajnija gestom jednog janjičara, njegova pristalice, koji je bio prisutan kada su ga pogubili i koji ga je vidio kako umire postojan u svome uvjerenju, pa je, ponijet neobuzdanim žarom, uskliknuo da i on hoće da umre i svojom smrću postane vječiti svjedok, pred cijelim svijetom, nevinosti svoga učitelja. Izgovorivši ove riječi, on sruči sebi nož u grlo, ne prestajući da ljubi mrtvačeve noge. Umro je u trenutku izjavivši još samo da u Istanbulu ima više od 500 janjičara i drugih koji pripadaju njegovoj vjeri (sua fede). Du Fresne Canaye daje i podatak kako se govorilo da su zbog iste stvari već mnogi bačeni u tamnicu, ali da ih, sakrivajući to od naroda, ne pogubljavaju javno, nego ih noću, bez ikakve buke, bacaju u more.

Iako izvještaji Gerlacha i Canaye-a izričito ne spominju ime Hamze, jasno je ipak da se radi o Hamzi Bali. To proizilazi iz njihove podudarnosti sa orijentalnim izvorima. Hamzino hapšenje 22. IV i njegovo pogubljenje prije 25. VIII 1573, prema ovdje prezentiranim dokumentima, sasvim se podudara sa Gerlachovim konkretnim datiranjem pogubljenja »doktora« u Istanbulu 6. juna iste godine. Ungnad, međutim, Hamzu izričito spominje. Isto tako sadržajna podudarnost u osnovnim činjenicama između Ataije i sva tri zapadna izvještaja dokaz je da nema sumnje u to da je riječ o Hamzi Bali.

Preostaje da se još nešto kaže o Hamzinu grobu.

T. Okić kaže da Hamza Bali ima dva groba: jedan pred malom džamijom koja nosi njegovo ime na mjestu gdje je pogubljen, tj. na Tahtakali pred česmom Deveoğlu iza Sulejmaniye džamije,

gdje bi vjerovatno bila pokopana njegova glava; drugo u groblju na Silivri kapiji; tamo je 1281/1864. podignut mauzolej kao zadužbina admirala Mehmed Ali-paše.²³

U groblju iza Silivri kapije, na nišanu groba koji bi trebalo da pripada Hamzi, spominje se samo ime Bali, a godina smrti nije zabilježena. Na tome natpisu — kako ga je pročitao Mehmed 'Ālī 'Aynī-bey (Haci Bayram Weli) — stoji: قد انتقل السيد الشهيد المصوم من دار الفناء الى دار البقاء. što u prijevodu glasi: »Preselio je sretni, šehid, nevini i od grijeha oprošteni Bali iz privremene kuće u vječnu.«

Treba ovdje napomenuti od više autora isticanu činjenicu da je Bali zapravo Hamzino rođeno ime, dok mu je ime Hamza samo nadimak, pod kojim je on jedino bio poznat.

Nije bez interesa da je turbe nad Hamzinim grobom podigao jedan učeni Bošnjak, Mehmed Ali-paša Rizvanbegović (1849—1901) sin Ali-paše Rizvanbegovića. Vjerovatno je to dovoljna indikacija da je sve do vremena Mehmed Ali-paše bila sačuvana predaja da na tome mjestu počiva Bošnjak Hamza Bali.

Što se tiče groba s mesdžidom na Tahtakali pred česmom De-veoğlu, moglo bi da se radi i o zamjeni. Tu se — prema Sidžilli osmani²⁴ — nalazi grob Oglan šejha sa njegovih 12 pogubljenih murida. Slična sudbina Oglan šejha i Hamze Bali vjerovatno ih je povezala, pa su neki Oglan šejhov grob počeli smatrati Hamzinim.

**

Na kraju, treba da se istaknu neke jasne i ranije utvrđene činjenice. Prvi šejh Hamza, tj. Hamza-dede, sagradio je zaviju u selu Orlovići 1519, i umro poslije te a prije 1533. godine, ne ostavivši iza sebe muških potomaka. Pokopan je u zaviji.²⁵ Drugi, ovaj o kome je ovdje riječ, Hamza Bali, optužen kao mulhid, mlađi je — po prilici — za pola stoljeća. Njegova sudbina je nemilosrdno završena u Istanbulu 1573. godine. Postavlja se sada pitanje: da li je Hamza Bali imao kakvu vezu sa Hamza-dedom? O tome možemo samo da pretpostavljamo. Vjerovatno je potomak po ženskoj liniji, tj. sin od Hamza-dedinog unuka Mustafe, ili sin Hamza-dedinog oslobođenog roba Hasana, sina Abdullahova.²⁶ Ili, pak, Hamza Bali nije imao ni takve veze sa utemeljiteljem zavije. Dok se ne pronađu drugi izvori ovo pitanje ostaje otvoreno.

²³ T. Okić, *ibidem*, str. 281.

²⁴ Mehmed Sureyya, *Sicill-i osmani* I, str. 350.

²⁵ Vidjeti radove u bilj. 6 i 7.

²⁶ Vidjeti rad u bilj. 7.

ON PERSECUTION OF ḤAMZAWĪS IN BOSNIA IN 1573

— Summary —

The authors present in this work a short sketch of the historical evidence concerning the persecution of the Ḥamzawī in 1573. The most important in this spectrum of events is undoubtedly the execution of Ḥamza Bali the Bosnian, the spiritual leader of the Ḥamzawī sect.

The Ḥamzawī sect, which is associated with the name of Ḥamza Bali — the Bosnian, was regarded by the orthodox '*ulamā*' and the authorities as heterodox. This sect was considered particularly dangerous for the established order because its stronghold was in Bosnia, one of the most exposed regions in relation to the Christian Europe. Therefore, it is easy to understand the energetic steps that the government undertook in order to put an end to this heterodoxy.

Four decrees of the Sultan from 1573, found in the *Mühimme Defters* of the *Istanbul Başbakanlık Arşivi* are published here. The most important of these decrees is the one containing a warrant for the capture of Ḥamza, who was then in Gornja Tuzla. Four representatives of the '*ulamā*', religious officials from Gornja Tuzla, vouched for Ḥamza's innocence at that time. That is why it was ordered that, in case Ḥamza was not arrested and escorted, his guarantors were to be arrested.

From these decrees one can see that the movement led by Ḥamza was organized on a wide scale and that is why the anti-Ḥamzawī measures covered a large territorial region: the orders were sent not only to the *sandjak-beg* and the *qaḍi* of Zvornik, but also to the Bosnian and the Herzegovinian *sandjak-begs*, the *sandjak-beg* of Požega and the *begler-beg* in Budim.

On the basis of the order sent to the *sandjak-beg* and the *qaḍi* in Zvornik, Ḥamza was arrested and taken to Istanbul. There they tried him and sentenced him to death according to the *fetvā* of *Şayḥu'l islām Abu's-Su'ūd Efendi*. The verdict stated that he was an arch-heretic (*mulḥid*) and that he led Muslims astray urging them not to believe, likewise it had been established that he put forward some views insulting the honor of Muḥammad and denied the resurrection and the Day of Judgement completely. The sentence was carried out under rather dramatic circumstances in Istanbul on June 6, 1573.

In addition to the Turkish documents, the authors also provide a short survey of Western reports referring to the execution of Ḥamza. In this respect there exist reports of Gerlach, Ungnad, and Du Fresne Canaye which, except for some details, show to a large extent agreement with the official documents. These reports attribute to Ḥamza Christian dogmas of Christ, which the authors however take with reservation. Because of such conceptions, Kabiz was tried and executed in 1528, but from what is known of the

Ḥamzawī teaching, it is difficult to say that the sectarians would adopt the Christian concept of Jesus.

All of these documents show that Ḥamza and the Ḥamzawī movement had a firm stronghold in Bosnia, especially in the Tuzla region, where there were similar persecutions in 1582 as well, the documentation on which was published by Prof. M. Tayyib Okić. The Ḥamzawīs survived to the 17th and perhaps even to the 18th centuries. Ḥamza's followers were mentioned as late as the first half of the 17th century. It is even likely that the rebellions of the »*poturs*« in the Tuzla region in the middle of the 18th century were a direct continuation of the Ḥamzawī tradition.